

SATRICUM

Jaargang 3, nummer 2

December 1996

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

In dit nummer:

Nieuws van het SATRICUM-front: de zomercampagne van 1996 3
M. Gnade

SATRICUM 1896-1996
Het Centennial-congres in Rome, een spannende confrontatie 8
P. Lulof

De miniatuurvaasjes van Satricum 11
S. Verberk en M. Masullo

Selectienummers uit Satricum: SL-nummer 3 13
M. Kleiterp

Column: Kermis 14
D. Steures

Lili en Nicola 15
E. van Berkel

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0929-9912

Redactie
Edu van Berkel (hoofdredacteur)
Marlies Kleiterp
Birre Walvis

Opmaak
Ad Rem Tekst, Amsterdam

Redactie-adres
Edu J.M. van Berkel
Dr. Albert Schweizerlaan 97
1443 WR Purmerend
tel./fax: 0299 42 84 35
E-mail: berkel@xs4all.nl

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapskosten bedragen f 35,- per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricum-dag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een replica van een antefix uit Satricum.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs. M. Kleiterp tel. 070 354 72 28
<i>Secretaris</i>	drs. Y. Scheper
<i>Penningmeester</i>	mr. A. Ie Gras
<i>Bestuursleden</i>	drs. E. van Berkel drs. M. Gnade dr. P. Lulof drs. B.B. Walvis

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
Yvonne Scheper
Apollolaan 79 II
1077 AK Amsterdam
tel.: 020 664 64 54
giro: 69 45 931

Foto voorpagina
De opgraving ingepakt tot de volgende zomer

REDACTIONEEL

Alweer bijna 1997. Dat betekent dat het Satricaanse jubileumjaar er vrijwel opzit.

Het 100-jarig graafjubileum is zeker niet ongemerkt voorbijgegaan. De Satricum-dag beet begin dit jaar de spits af. De dag stond helemaal in het teken van honderd jaar Satricum-onderzoek en geheel in overeenstemming met onze sentimentele gevoelens op dat moment, werd de dag afgesloten met een gezellige reünie, waar velen elkaar – soms na jaren – weer trof-fen.

De viering van het 20ste Satricum-lustrum werd in de zomer vervolgd op het Nederlands Instituut te Rome, waar een groot internationaal congres plaatsvond. Elders in deze nieuwsbrief doet een van de organisatoren, Patricia Lulof, hiervan uitgebreid verslag.

Ook is er dit jubileumjaar gegraven. Een lange campagne, met veel deelnemers en wel honderd nieuwtjes. Gewoongetrouw vindt u hierover een bijdrage van de hand van Marijke Gnade.

Alweer honderd jaar staat de terracotta familie, waaraan de rubriek Selectienummer is gewijd, in een van de vitrines van de Villa Giulia. Tijd om het voorwerp eens goed af te stoffen en onder de loupe te nemen. Niet minder stoffig waren de Satricaanse miniatuurvaasjes in hetzelfde museum. Selkit Verberk en Maria Masullo nemen de lezer mee naar het oude museummagazijn, waar nog zovele honderden schatten uit Satricum liggen opgeslagen.

Last but not least beloof ik u veel leesge-noegen aan onze traditionele column, dit keer over kermissen. Ter gelegenheid van het jubileumjaar heeft het bestuur de Satricum-Nieuwsbrief in een nieuw jasje gestoken. Natuurlijk is het u te doen om het nieuws over Satricum, maar we hopen dat dit het leesplezier nog zal vergroten.

Mede namens het bestuur wens ik u prettige feestdagen en een goed Satricaanse nieuw-jaar!

Marlies Kleiterp ◀

NIEUWS VAN HET SATRICUM-FRONT: DE ZOMERCAMPAGNE VAN 1996

Tijdens de maanden juli en augustus van het afgelopen jaar vond de twintigste Nederlandse opgravingscampagne in Borgo Le Ferriere (SATRICUM) plaats. Er werd dit jaar gegraven in het voormalige stadsgebied, langs de huidige provinciale weg Nettuno-Cisterna, direct naast de plaatselijke lagere school, op het zogenaamde *Santarelli-terrein*, dat zijn naam ontleent aan de eigenaar. Het is één van de weinige stukken land in Borgo Le Ferriere dat niet in cultuur is gebracht. Een braakliggend terrein met als meest in het oog springend kenmerk een grote, vormeloze hoop aarde die beschermd wordt door een provisorisch afdak van hout en golfplaten.

VOORGESCHIEDENIS

Zoals algemeen bekend werden de opgravingen in Satricum in 1977 door de Nederlanders gestart in het kader van een grootscheepse reddingsactie van antieke *sites* in Latium. Ruim 80% van het circa 40 hectare grote stadsgebied van Satricum was in de zestiger jaren al verploegd en tot wijngaard gemaakt. Tot de weinige nog bewaarde resten behoorden die op de oorspronkelijke akropolis van de stad en de nog mogelijk incidenteel aanwezige resten in gebieden waar de moderne landbouwmethodes nog geen verwoestingen hadden aangericht. Het terrein dat deze zomer werd onderzocht behoorde in eerste instantie tot deze 'intact' gebleven gebieden. Op circa twee meter boven het niveau van de provinciale weg bevond zich nog een oude olijfbomgaard.

In deze situatie kwam echter plotsklaps verandering in de herfst van 1983. Terwijl de toenmalige opgravers op het punt stonden weer huiswaarts te keren zagen zij in de vroege ochtend bulldozers aan het werk. Deze waren bezig met het opruimen van de olijfbomen en nivelleerden tegelijkertijd het terrein tot het niveau van de omringende wijngaarden, circa anderhalve meter lager. Groot was de schrik van de archeologen toen zij pal voor hun ogen antieke resten, waaronder enorme tufblokken en talloze antieke scherven, in enkele minuten tijd verwoest zagen worden.

Bij navraag bleek dat het betreffende terrein onlangs van eigenaar was gewisseld. De familie Dominici, de oorspronkelijke eigenaren van het

dorp Borgo Le Ferriere, en daarmee van het grootste gedeelte van het antieke Satricum, was begonnen met de verkoop van haar terreinen. De olijfbomgaard, als enige perceel aan de andere kant van de provinciale weg, kwam als eerste aan bod en werd opgekocht door een andere grootgrondbezitter, de familie Santarelli. Deze machtige familie met contacten op het hoogste politieke niveau had al in de jaren zestig een enorm grafveld uit de 8ste en 7de eeuw v. Chr. met uitzonderlijk rijke kamergraven straffeloos met de grond gelijk gemaakt. De antieke resten onder de olijfbomen zouden ongetwijfeld hetzelfde lot ondergaan. Snel handelen was dus vereist. Er werd officieel aangifte gedaan van de verwoestingen, terwijl de bulldozers letterlijk werden gestopt door er voor te springen. Hiermee was de basis gelegd voor een langdurig conflict tussen opgravers en grootgrondbezitter. Een conflict dat door de eigenaar zelfs tot op hoog politiek niveau zou worden aangekaart, maar gelukkig niet in zijn voordeel zou worden beslecht.

Na de eerste confrontaties volgde een eindeloos vermoeiend kat-en-muis spel dat zeker driekwart jaar duurde. Hierin was de eigenaar het ene moment toeschikkelijk en liet hij de Nederlanders ter inspectie van de nivelleringswerkzaamheden op zijn terrein toe, het andere moment echter ontzegde hij hun de toegang en liet hij snel een gedeelte van het terrein door de bulldozers verwijderen (dit alles zogenaamd onder het toezien oog van een officiële vertegenwoordiger van de archeologische dienst), waarna hij meldde dat er niets was aangetroffen! Ondanks de enorme tegenwerking en vele trucs van de eigenaar kon een gedeelte van het oorspronkelijke terrein met daarin overduidelijke muurresten toch nog gered worden en wist men onder grote druk een opgravingsconcessie te bemachtigen voor de zomer van 1984.

DE OPGRAVING VAN 1984

In een dubbele opgravingscampagne, die het karakter had van een noodopgraving, werd onderzoek verricht op drie plaatsen in het terrein dat een totaal oppervlak van ruim twee hectare had. De eerste opgravingscampagne werd volledig gewijd aan een Romeinse villa waarvan het bestaan en de ligging aan de rand van het antieke

---

Groot was de schrik van de archeologen, toen zij pal voor hun ogen antieke resten, waaronder tufblokken en talloze antieke scherven, in enkele minuten tijd verwoest zagen worden.

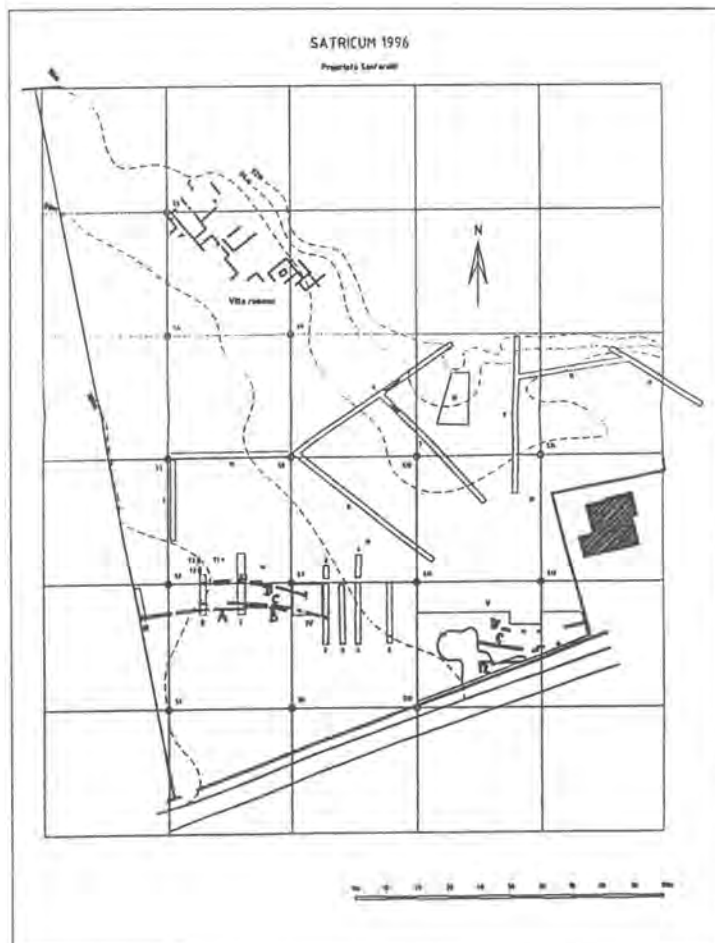
stadsgebied al bekend was sinds de vorige eeuw. Al snel bleek dat een groot gedeelte van deze villa eenvoudigweg over de noordrand van het terrein was afgeschoven naar een lager gelegen gedeelte, langs de rivier de Astura, en daar ter ophoging van het land werd gebruikt. Desondanks kon een belangrijk gedeelte van deze Romeinse villa nog in kaart worden gebracht en zodoende voor verdere verwoesting worden gespaard.

Tijdens de tweede campagne richtte men de aandacht op het gebied langs de provinciale weg. Hier bevond zich nog een laatste rest van het oorspronkelijke niveau van de olijfgaard dat nog net van de bulldozer gered had kunnen worden. Een soort bult waaruit aan verschillende zijden nog grote tufblokken naar buiten staken. Tevens werd er onderzoek verricht circa vijftig meter ten noorden van de provinciale weg, in een brede O-W strook beginnend direct naast de wijngaard van Santarelli. Ook in dit gedeelte was de bulldozer meerdere malen tegengehouden

omdat er op verschillende plaatsen grote tufblokken tevoorschijn waren gekomen. De resultaten van het onderzoek van de tweede campagne bleken ronduit opzienbarend. Van west naar oost werden, over een grote afstand, parallelle muren bestaande uit monumentale, rechthoekig gekapte tufblokken blootgelegd. Behalve muren van roodbruine tufblokken werd ook een witte tufstenen muur opgegraven. De muren konden gevolgd worden over een lengte van zeker zeventig meter waarna zij uit beeld verdwenen om pas weer vijftig meter oostelijker, in het laatst bewaard gebleven hoogste gedeelte van het terrein, tevoorschijn te komen. Behalve de parallelle muren die in een licht gebogen lijn waren aangelegd, werden ook nog enkele haaks hierop staande korte muurstukken aangetroffen.

Wat nu was de functie van al deze muren? De parallelle ligging van de traces deed aan de ene kant vermoeden dat zij deel uitmaakten van één complex, hoewel de verschillende kleuren tufstenen zouden kunnen wijzen op verschillende periodes. Een omheining- of verdedigingsmuur van het antieke Satricum werd als één van de mogelijke interpretaties geopperd. Daarnaast was er de suggestie dat het hier een antieke weg betrof, wellicht een monumentale toegangsweg tot de akropolis.

Tot een definitief antwoord kwam men niet tijdens de campagne van 1984, daarvoor was de beschikbare tijd te kort. Na een periode van drie maanden onafgebroken opgraven met wisselende ploegen was het budget op en moest men het veld weer dichtgooien. Hiermee kwam tegelijkertijd een einde aan de mogelijkheid het veld verder te onderzoeken. De eigenaar, die al tijdens de campagne het onderzoek op talloze manieren had proberen te verstoren, had er duidelijk schoon genoeg van. Hij sloot zijn terrein definitief af voor elke archeologische onderzoeker. De laatste daad die de Nederlanders konden uitvoeren was het neerzetten van een provisorisch afdak over de hoogste resten in het terrein. Niet alleen werden hiermee de

De 'Proprieta Santarelli'

hoogst gelegen antieke muren beschermd, maar werd ook een soort preventie ingebouwd tegen mogelijk impulsieve daden van de eigenaar. Het werd stil rondom het Santarelli-terrein. Een stilte die elf jaar zou duren.

HOE HET VERDER GING

Aan het einde van de campagne van 1995 deed de familie Santarelli weer van zich horen. Het grootste gedeelte van Satricum, de akropolis en omringende terreinen ten zuiden van de provinciale weg Nettuno-Cisterna, was inmiddels in andere handen overgegaan. De nieuwe eigenaar, de familie Lulli, had grootse plannen. Nadat zij er eerst stilletjes voor had zorggedragen dat de in haar bezit zijnde, niet officieel beschermde gedeelten van het antieke Satricum tot op de diepste niveaus werden geploegd (en dus definitief van alle antieke resten waren ontdaan), presenteerde de familie grootse plannen voor de akropolis: een attractief archeologisch park waarin de tempels van Mater Matuta en omringende complexen voor publiek toegankelijk gemaakt zouden worden. Op zich een fraai plan, maar zeker niet zonder bijbedoelingen. Als wisselgeld wilde de familie toestemming om grote delen van het oor-

De lange muren op het terrein van Santarelli

spronkelijke stadsgebied van Satricum te benutten voor de bouw van luxueuze appartementen. Op tien kilometer van de kust en een uurtje rijden van Rome, een snelle manier om heel veel geld te verdienen, zeker gezien de steeds sneller afnemende verdiensten in de wijnbouw.

Mogelijk op de hoogte van de lucratieve plannen van haar nieuwe overbuur zocht de familie Santarelli weer contact met de Nederlandse opgravers. Groot was onze verbazing toen het voorstel werd gedaan de strijdbijl te begraven en het archeologisch onderzoek weer te hervatten. Zoals zovele malen in de afgelopen twintig jaar opgravingsgeschiedenis in Satricum stonden de opgravers voor een dilemma. Doorgaan met het onderzoek op de akropolis dat in voortgang al zwaar te leiden had gehad van de verschillende reddingsacties in het stadsgebied, of nogmaals besluiten tot een noodopgraving. Uiteindelijk was de keus natuurlijk snel gemaakt. De geboden mogelijkheid om één van de laatste bewaarde stukjes Satricum te kunnen onderzoeken en hiervoor zelfs een substantiële financiële ondersteuning van de betreffende eigenaar te mogen ontvangen was te mooi om onbenut voorbij te laten gaan. Kennelijk wilde de familie Santarelli heel graag weten wat er in haar grond zat. Onze voorwaarde was echter wel dat het terrein zonder enige restrictie onderzocht zou mogen worden opdat alle plekken die archeologisch van belang waren in kaart gebracht konden worden en zo voor het nageslacht bewaard zouden blijven. Aldus werd een accoord bereikt.

DE CAMPAGNE VAN 1996

Op 1 juli 1996 gingen de hekken rondom het terrein van de familie Santarelli open. Een historisch moment. Voor ons lag een uitgestrekt gebied dat inmiddels ook wel bekend stond als het 'terrein van de lange muren'. Een enorm oppervlak dat natuurlijk veel te groot was om in één opgravingscampagne te kunnen opgraven, maar dat met behulp van een serie proefsleuven snel op antieke resten onderzocht zou kunnen worden. Nadat met de bulldozer de humuslaag tot op het niveau van 1984 was verwijderd, werd deze ook ingezet voor de rest van het terrein. Een eerste serie sleuven werd uitgezet tussen de twee muurcomplexen – het complex grenzend aan de Santarelli-wijngaard en het complex in de terreinbult langs de provinciale weg – om te zien of de muren van beide op dieper niveau aansloten. Hoewel de vier sleuven tot een aanzienlijke diepte werden uitgegraven werd de aansluiting niet gevonden. Exact op deze plek schenen de

---

Groot was onze verbazing toen het voorstel werd gedaan de strijdbijl te begraven en het archeologisch onderzoek weer te hervatten.

---

muren verdwenen te zijn of nooit aanwezig te zijn geweest. Het antieke terrein op deze plek kon weliswaar gereconstrueerd worden als een natuurlijke glooiing, maar de wijze waarop deze in de oudheid was overbrugd kon jammergenoeg nog niet worden vastgesteld.

Meer resultaat had de uitbreiding van de opgravingsputten in oostelijke richting. In de meest zuidoostelijke hoek van het terrein kon het vervolg van de muurtraces over een grote lengte worden vastgesteld. Het werd duidelijk dat deze onder het schoolplein van de lagere school doorliepen, naar alle waarschijnlijkheid in de richting van de akropolis van Satricum. De provinciale weg had het muurtraject weliswaar onderbroken, maar aan de overkant van de weg zouden de muren in principe weer opgepakt kunnen worden.

Aangaande de functie van de muren bestond nog steeds geen duidelijkheid. Om hierover meer te weten te komen werd op drie verschillende plekken haaks op de muren een grote sectie uitgezet die stratigrafisch werd verdiept. De meest oostelijke sectie leverde vooralsnog de meeste informatie. Hier werd de onderkant van de verschillende muren bereikt. De twee binnenste bruine tufmuren die hier op onderlinge afstand van circa zes meter lagen, muren *c* en *d*, bleken twee steenblokken hoog (circa één meter) en vertoonden op de aansluiting met de maagdelijke grond een keihard pakket van samengekitte tuf. Dit leek hier als een soort cementklodder tegenaan gesmeten, mogelijk als extra versteviging, mogelijk ook als bescherming tegen water. Hier bovenop bevond zich een opvulling bestaande uit verschillende lagen grond vermengd met tuf-

brokken en voornamelijk fragmenten van grote voorraadvaten met aan de bovenzijde, exact op hoogte van de bovenkant van de muren, hier en daar wat samengekitte tufbrokken en kiezels. De hardheid en samenstelling van deze plekken deed vermoeden dat het hier een plaveisel betrof dat echter jammergenoeg voor het grootste gedeelte was verdwenen. Op grond van de gegevens ontleend aan deze mini-opgraving leek een interpretatie van een brede weg in de richting van de akropolis vooralsnog de meest aannemelijke. Hoewel de andere secties nog niet konden worden afgerond lijken zij de hypothese van een weg te bevestigen. Vergelijkingen met andere opgravingen wijzen in dezelfde richting.

De reconstructie voor de aanleg van de weg van Satricum is als volgt. Allereerst werd een enorme brede funderings sleuf in de maagdelijke grond gegraven waarin vervolgens de twee tufmuren *c* en *d* werden ingelaten die aan de basis werden verstevigd. De ruimte tussen de muren en aan de buitenkant werd opgevuld met verschillende lagen van steenbrokken en schervenmateriaal, waarschijnlijk ten behoeve van drainage, waarna het geheel aan de bovenzijde werd bedekt met een plaveisel. Op grond van het schervenmateriaal in de opvulling kan de aanleg van de weg gedateerd worden in de late 6de eeuw v. Chr. De weg was waarschijnlijk voor een lange periode in gebruik en werd in een latere periode mogelijk ook nog gerestaureerd, verbreed en opgehoogd. Bovenop de bruine tufmuren werd namelijk een dik puinpakket aangetroffen met vondsten uit de 5de/begin 4de eeuw v. Chr. Tot deze fase behoort zeker de witte tufmuur *a/b* die parallel aan de bruine werd aangetroffen, maar iets zuidelijker

en iets hoger gefundeerd. Wellicht uit dezelfde periode dateert een dik, keihard plaveisel, bestaande uit samengekitte tuf en kiezels, dat in het noordgedeelte van de sectie meteen onder het gras werd aangetroffen. Dit plaveisel ligt gedeeltelijk over de bruine muren en strekt zich in noordelijke richting buiten de tufmuren uit.

Dezelfde twee fasen, maar dan duidelijker onderscheiden, konden worden aangetoond in de zuidoost hoek van het terrein. Naast de voortzetting van de 6de eeuwse

Resten van plaveisel bovenop bruine muren van tufsteen

weg in het laagste gedeelte van het terrein, muren c' en d', werden hier op het hoogste niveau, in de bewaarde bult van het oorspronkelijke terrein langs de provinciale weg, duidelijke muurresten (z) en een grote hoeveelheid vondsten uit de 5de eeuw v. Chr. aangetroffen.

Behalve muren werden ook nog andere fenomenen blootgelegd. Direct ten noorden van de weg werden drie graven aangetroffen, ingegraven in de maagdelijke grond. Zij bleken van hetzelfde type te zijn als de graven die in de jaren tachtig werden opgegraven in een grote begraafplaats in de zuidwesthoek van Satricum. Gezien het feit dat slechts een gedeelte van het terrein ten noorden van de weg werd schoongemaakt, is het zeer goed mogelijk dat de graven deel uitmaken van een groter grafveld. Een dergelijk fenomeen is ook op de akropolis van Satricum aangetroffen. Vooralsnog kon slechts één graf, dat van een kind, volledig worden opgegraven. Afgezien van drie bronzen fibulae, bevatte het geen vondsten.

Naast de voortzetting van de opgraving van 1984 had de campagne van 1996 vooral tot doel het terrein in zijn totaliteit op antieke resten te onderzoeken. Met dit doel voor ogen werden met behulp van de bulldozer nog negen andere sleuven getrokken. Over het algemeen leverden deze sleuven geen nieuwe muurstructuren op, maar waren zij vooral zeer informatief voor de reconstructie van het oorspronkelijke landschap. Uitzondering vormden de sleuven 7 en 8. Hoewel op zeker 50 meter afstand van de Romeinse villa werden hier nog enkele intacte Romeinse muren

aangetroffen. In sleuf 8 betrof dit de begrenzing van een rechthoekige ruimte; iets zuidelijker, in sleuf 7 ging het om een enorme muur van circa drie meter dikte, mogelijk te interpreteren als de buitenmuur van de villa. Verrassend was daarbij de vondst van een perfect bewaard kindergrafje dat tegen de fundering van één van de Romeinse muren in de tufbank was ingegraven, een fenomeen dat ook al elders in de villa was aangetroffen tijdens de opgraving in 1984. Jammergenoeg bevatte ook dit graf geen giften zodat geen zekerheid omtrent de exacte datering kon worden verkregen.

Voor ons totaalbeeld van Satricum zijn de resultaten van het onderzoek op het Santarelli-terrein van groot belang. Niet alleen is hiermee één van de weinige stukjes antiek stadsgebied gered, maar is ook een belangrijk urbanistisch gegeven blootgelegd dat tegelijkertijd een fase uit de latere bewoningsgeschiedenis van de stad aantoonde. Daar waar het voortbestaan van de stad in de 5de eeuw tot nu toe alleen kon worden aangetoond door het enorme heiligdom van Mater Matuta op de akropolis en door een grafveld in de zuidoosthoek van het stadsgebied, spreken de 5de en 4de eeuwse vondsten op het Santarelli-terrein in samenhang met muurstructuren voor zich. De volgende en laatste campagne die voor dit terrein in 1997 is gepland zal hierover zeker meer gegevens opleveren.

Marijke Gnade ◀

SATRICUM-ARTIKELN

Satricum-wijn

Een heerlijke lokale witte wijn, Satrico, vino bianco del Lazio, Casale del Giglio
f 12,50

Satricum-T-shirt

T-shirt met het logo van de Vereniging Vrienden van Satricum
f 20,-

Ansichtkaarten

Setje van 6 ansichtkaarten met fraaie lijntekeningen van vondsten uit Satricum
f 3,50

Ansichtkaarten

Ansichtkaarten met kleurenfoto's van vondsten uit Satricum
f 3,-

Catalogus

Catalogus van de tentoonstelling 'Nieuw licht op een oude stad', Leiden 1986
f 25,-

Replica-antefix

Replica van een antefix uit Satricum
f 5,-

Satricana-reeks

Per deel f 10,-, set van 3 deeltjes f 25,-

SATRICUM 1896-1996

Het *centennial*-congres in Rome, een spannende confrontatie

Het is alweer een paar maanden geleden, die hete dag van 11 juni in Rome, toen we bijeengepakt in de overvolle zaal van het Nederlands Instituut naar een fantastische lezingencyclus hebben geluisterd. Het congres ter ere van 100 jaar opgraven in Satricum. In de vorige nieuwsbrief zijn we uitvoerig ingegaan op het programma en nu hebben we dan de gelegenheid om nog eens na te gaan hoe die belangrijke dag in Rome is gevierd.

11 juni is natuurlijk de dag van Mater Matuta, de dag dat de Matralia plaatsvonden, oude feesten ter ere van de godin. Daarom ook stond deze dag geheel in het (ochtend)licht van de godin en hadden alle lezingen betrekking op 100 jaar onderzoek naar het heiligdom van Mater Matuta in Satricum. De onderwerpen en de sprekers waren zorgvuldig geselecteerd en gecombineerd.

De entourage van het Nederlands Instituut aan de Via Omero in Rome zorgde voor een gegarandeerd succes, er was een zaal vrijgemaakt (de bibliotheek) en er was plaats voor ongeveer 100 mensen.

De genodigden werden in de ochtend ontvangen in de marmeren hal van het Instituut, waar de sprekers en gasten snel aan elkaar werden voorgesteld, om vervolgens de dag te beginnen. We moesten zuinig zijn met de tijd, want het mag bekend worden verondersteld dat congressen altijd uitlopen.

Na een innemende openingsspeech van Eric Moormann, de plaatsvervangend directeur van het Instituut en tevens hoofd van de archeologische afdeling, werd het woord gegeven aan Marijke Gnade. Als directeur van de Nederlandse opgravingen in Satricum sprak zij over de geschiedenis van de Nederlandse opgravingen vanaf 1977. Helder en gedecideerd liet zij alle fasen en moeilijkheden binnen het Nederlandse onderzoek de revue passeren, terwijl ook de nodige aandacht werd besteed aan de opzienbarende resultaten van met name de laatste opgravingen van de Universiteit van Amsterdam, waarvoor zij ook de wetenschappelijke en praktische verantwoordelijkheid heeft. Het was niet een gelijkmatig positief verhaal. Vooral de moeilijkheden op het politieke vlak, met de eigenaren en de Soprintendenza, alsook de wetenschappelijke onenigheden tussen de deelnemende Universiteiten werden belicht. Zij legde haar publiek uitvoerig

uit dat ook deze discrepanties een onderdeel vormen van de geschiedenis van het onderzoek in Satricum. En het zijn natuurlijk juist de meningsverschillen die een dergelijk onderzoek zo spannend maken en ervoor zorgen dat de *studiosi* alert en scherp blijven.

Na genoten te hebben van de talrijke dia's van Marijke, werd ze op het sprekersgestoelte opgevolgd door Demetrius Waarsenburg, die de geschiedenis van de 19de eeuwse, Italiaanse opgravingen in Satricum belichtte. Met verve en in prachtig Italiaans nam hij zijn toehoorders mee langs de allereerste brieven en documenten die de uiteindelijke aanzet hebben gegeven tot het ontdekken van de tempels van Mater Matuta en de onschatbare hoeveelheden vondstmateriaal. De rol van het Museum van de Villa Giulia en de kwestie van de wetenschappelijke erfenis van de gegevens zijn niet zonder gevolgen geweest. Demetrius had zijn bevindingen al eerder op de afgelopen Satricum-dag en in het nieuw verschenen boekje in de Satricum-reeks (*Satricum. Kroniek van een opgraving*) uit de doeken gedaan. Maar voor het publiek van de dag in Rome waren veel gegevens en interpretaties nieuw. Het was dan ook spannend de reacties af te wachten.

Na het gedeelte over de geschiedenis van de opgravingen werd de aandacht verlegd naar de werkelijke vondsten op de acropolis. Natuurlijk mocht de studie van de architectuur niet uitblijven. Wat is een heiligdom per slot van rekening zonder tempel? In Satricum zijn gelukkig imposante resten van tempels gevonden. Al in de vorige eeuw. In de 80er jaren werd Professor De Waele bij het Satricum onderzoek betrokken vanwege zijn expertise op het gebied van de architectuur. Jos de Waele was dan ook op de *centennial*-dag de eerstvolgende spreker. Hij lichtte veel aspecten van de studie naar de fundamenten van de Satricum tempels toe en heeft in zijn lezing de nadruk gelegd op de verschillende visies op de chronologie van de opeenvolgende fasen in het heiligdom. Tenslotte gaf hij ruimte aan zijn eigen mening over de dateringen van de drie tempelgebouwen en koppelde deze, voorzichtig, aan een aantal gegevens uit de antieke bronnen. Ook hier is sprake van een polemische discussie, die overigens zijn oorsprong heeft in de vorige eeuw. Verschillende geleerden hebben

zich intensief beziggehouden met deze problematiek, en allemaal vanuit een andere invalshoek.

Na de lezing van Jos de Waele werd het woord gegeven aan Professor Giovanni Colonna, hoogleraar aan de Universiteit van Rome, "La Sapienza" en een expert op het gebied van de Etruscologie en een *generalist*. Er is geen onderwerp dat niet door Colonna is aangepakt of waarover hij geen mening heeft. De tempels van Satricum zijn niet weg te denken uit zijn interessegebied. In moeilijk verstaanbaar Italiaans heeft Professor Colonna nogmaals zijn mening gegeven over de verschillende bouwfases op de acropolis in Satricum, waarbij de verschillende betrokken Nederlandse geleerden hoegenaamd niet gespaard werden. De resultaten van het onderzoek van De Waele, Kleibrink en Knoop werden door deze hooggeleerde onder de loep genomen en nogmaals geanalyseerd. Opmerkelijk in deze was dat Professor Colonna een nieuwe benoeming van de verschillende fasen voorstelde: het oude *sacellum*, de voorganger van de Satricaanse tempels I en II, zal voortaan tempel 0 gaan heten.

De lezingen werden direct hervat na een korte koffiepauze. De temperatuur begon langzaam te stijgen, buiten was de middag, na de frisse morgen, nu toch echt begonnen en werd het een graad of 30. In de bibliotheek van het Nederlands Instituut moest alles gesloten blijven vanwege de lichtbeelden. En ook begon inmiddels het publiek toch echt toe te stromen, de 150ste toehoorder schreef zijn of haar naam in het gastenboek...

Het woord werd gegeven aan ondergetekende. Voor het eerst een lezing in het Engels en zeer veel dia's met reconstructietekeningen. Het onderwerp verlegde zich van de stenen fundamenten naar de terracotta daken van de tempels. Niet zozeer de technische kant van dakpannen werd belicht, maar meer de betekenis van de imposante en kleurrijke afbeelding van goden en mythische voorstellingen op het dak van de drie belangrijkste gebouwen. Veel van het materiaal dat werd getoond was nieuw en onbekend, vooral voor de Italiaanse collega's. Daarom was succes eigenlijk verzekerd en werden de resultaten van mijn onderzoek met veel enthousiastme ontvangen. Ook ik waagde het dispueteerbare onderwerpen aan te snijden, zoals de politieke betekenis van bepaalde mythische voorstellingen. Maar omdat weinig anderen 'in het Satricum veld' zich tot nu toe hebben beziggehouden met dit onderwerp kon ik mijn bevindingen rustig presenteren, zonder andere meningen tegen te komen.

Mijn 'tegenspeelster', Françoise-Hélène Paireault Massa, besprak in haar geleerde lezing één van de mythische voorstellingen op het dak van

de grootste tempel van Satricum, de Gigantomachie groep van beelden die eens de nok van het dak be kroonden. Haar lezing was helaas moeilijk te volgen voor de niet-Italianen, maar als onderwerp veelbelovend. De studie van deze Franse geleerde belichtte een nieuwe, maar omstreden benaderingswijze van dit soort onderzoek.

Het was inmiddels toch tijd geworden voor een wat langere pauze, de temperatuur was dusdanig gestegen dat de toehoorders en sprekers snel naar buiten spoedden voor een beetje frisse lucht. Er was een heerlijke lichte lunch aangeboden door het Nederlands Instituut en we konden, na een wandelingetje, direct weer met frisse moed beginnen.

De middagzittingen werden geleid door Professor Lorenzo Quilici die met ferme toon de eerste spreker van de middag uitnodigde. Professor Marianne Kleibrink gaf in haar lezing de aandacht vooral aan de organisatie van de cultus van Mater Matuta in Satricum. Heel belangrijk was daarbij dat ze de invalshoek en de resultaten van de moderne opgravingen van de Universiteit van Groningen gebruikte om op een aantal aspecten van de cultus in te gaan. Ook kwam de omstreden chronologie van het heiligdom aan de orde. Het onderzoek van Jelle Bouma, één van haar directe medewerkers die onlangs promoveerde, diende als uitgangspunt voor Kleibrink's presentatie. De dia's die Professor Kleibrink gebruikte waren uitzonderlijk. Prachtige diagrammen en kaarten gemaakt met behulp van een computerprogramma illustreerden haar betoog.

De Italiaanse tegenhanger van Professor Kleibrink op het gebied van de cultus was Professor Mario Torelli uit Perugia. Hij besprak in zijn lezing met duizelingwekkende precisie de teksten die betrekking hebben op de gang van zaken bij de cultus van Mater Matuta. Het was een analyse van de rituele gebruiken van dag tot dag, die zeer verhelderend zijn voor het begrip van de Matralia, de oude feesten ter ere van de godin. Ook hier werden nieuwe resultaten gepresenteerd die ons zullen helpen tot een betere benadering van het wezen van de godin te komen.

Nu werd het toch niet gemakkelijk om de lezingen te volgen, terwijl de atmosfeer in de zaal enthousiast maar ongelooflijk zwaar werd door de hitte. Gelukkig nam Professor Versnel het woord, die bekend staat om zijn heldere en directe confrontatie met zijn publiek. Zijn onderwerp betrof de *Lapis Satricanus*, bij lange na het meest beschreven stuk uit de opgravingen van Satricum. De steen, die was ingebouwd in de fundamenten van de monumentale laatste tempel, toont de oudste samenhangende Latijnse inscriptie. Versnel analyseerde snel de verschillende

---

*de Lapis
Satricanus, bij
lange na het meest
beschreven stuk uit
de opgravingen van
Satricum.*

---

benaderingen van de inscriptie en gaf aandacht aan de hernieuwde discussie omtrent de lezing van de steen: de ontdekking van een aantal nieuwe letters (door Demetrius Waarsenburg) heeft een belangrijk gevolg gehad. Graag verwijs ik voor de analyse van de inscriptie, inclusief de nieuwe gegevens, naar het laatste nummer van de *Lampas* (29/1). Voor het publiek van de 11de Juni van dit jaar was dit een spectaculaire lezing. De meeste geleerden in de zaal hadden nog geen weet van de nieuwe lezing van de inscriptie. Ook de volgende spreker, Professor Carlo de Simone, die niet in persoon optrad maar zijn lezing liet voordragen door een medewerker, concentreerde zich op de oude en nieuwe gegevens van de *Lapis Satricanus*.

Het was nu tijd voor de laatste voordracht. Deze werd gehouden door Annalisa Zarattini, van de Soprintendenza van Latium. Zij sloot de dag af met een presentatie van het zogenaamde *Progetto Satricum* dat zich concentreert op het openbaar maken van de archeologische resten en de vondsten in Satricum, door het opzetten van een Archeologisch Park en een Antiquarium in Le Ferriere zelf. De dia's die zij toonde waren echter alarmerend voor degenen die direct op de site hebben gewerkt. Zarattini toonde de fundamenten van de tempel, nadat een gedeelte van de blokken was vrijgemaakt van een dikke laag pozzolana-aarde en gedeeltelijk gerestaureerd. Deze aarde, waar niets op of in kan groeien, is door de Nederlanders over de fundamenten van de tempel heengestort om deze te beschermen tegen verwerking door wind en regen. De dia's waren genomen na een fikse regenbui. De blokken van de eens zo imposante tempel lagen in de modder en onder water. Het zachte tufgesteente kan vocht en wind niet verdragen en zal op deze wijze, onbeschermd, geheel verdwijnen. De Soprintendenza heeft weliswaar de intentie de fundamenten met een afdak te beschermen, maar vooralsnog ontbreken de middelen. Het effect van deze dia's was ook in de zaal duidelijk merkbaar. Laten we hopen dat het 'Progetto Satricum' snel met een oplossing komt.

Na afsluiting van de lezingen werd gelegenheid gegeven voor discussie. Onder leiding van Professor Quilici werden verschillende geleerden uitgenodigd te reageren op de schat aan nieuwe meningen en resultaten die deze dag naar voren was gebracht. Er ontstond zich een hevige discussie over de toekomst van het onderzoek in Satricum. De verschillende opinies en invalshoeken werden opnieuw belicht en verdedigd. De algemene tendens was zeer kritisch en in sommige opzichten zelfs fel en grimmig. Zo werd uitvoe-

rig ingegaan op de controverses betreffende de chronologie van de verschillende fasen van het heiligdom en die van de *Lapis Satricanus*. Aan de andere kant werd vanuit de Italiaanse hoek lof uitgesproken over de nieuwe resultaten van het Nederlandse onderzoek.

Deze unieke dag – wanneer zal weer het 100-jarig bestaan van de opgravingen in Satricum gevierd worden – werd afgesloten met een wel heel bijzondere gebeurtenis. Alle sprekers en belangrijke genodigden waren uitgenodigd voor een cocktail-buffet te huize van de Ambassadeur van Nederland in Italië, de heer Van Beuge. Een geweldige omgeving voor het vieren van een succesvolle dag.

Het is natuurlijk niet eenvoudig om als deelnemer, en als spreker, een oordeel te geven over de resultaten van een dag als deze. Terugkijkend kan ik echter alleen positieve reacties op deze bijzondere gebeurtenis herinneren. Immers, het is ongelooflijk belangrijk dat er op een zo directe en open manier met elkaar gesproken wordt over onderwerpen zoals die dag aan de orde kwamen. De levendige, maar ook verhitte, discussie die ontstond laat alleen maar zien hoe belangrijk Satricum is voor de wetenschap, en hoezeer de site internationale belangstelling geniet. Het heiligdom van Satricum is en blijft van onschatbare waarde voor het begrip van de antieke cultuur van Latium. De wetenschappelijke discussie moet blijven doorgaan, en de enige juiste manier om deze op hoog niveau te houden, is door een samenkomst van geleerden en 'studiosi' zoals die op 11 Juni 1996 werd gehouden in Rome.

Patricia Lulof ◀

N.B. De lezingen van 11 juni worden gepubliceerd in een aflevering van de *Mededelingen van het Nederlands Instituut in Rome* (nr. 56), die in 1997 zal verschijnen.

DE MINIATUURVAASJES VAN SATRICUM

In oktober en november 1995 hebben ondergetekenden met veel plezier gewerkt in het magazijn van het *Museo di Villa Giulia* te Rome. Wij hielden ons bezig met het materiaal uit het votiefdepot (depot met wijgeschenken) van de godin Mater Matuta van Satricum, dat dateert uit de Archaïsche periode (eind 8ste eeuw – eerste helft 6de eeuw voor Chr.). Ons werk bestond uit het beschrijven en tekenen van de miniatuurvaasjes van grof en ongezuiverd aardewerk. Dit gebeurde in het kader van de publicatie van het depot.

Het archaïsche votiefdepot van Satricum werd in 1896-1897 door Italiaanse archeologen opgegraven. De vondsten liggen sindsdien opgeslagen in één van de magazijnen van het Villa Giulia museum. Toen wij daar arriveerden was het wel even schrikken! Het magazijn is namelijk niet meer dan een donkere, koude en stoffige kelder. De weinige tafels stonden vol met kleine potjes niet groter dan tien centimeter, en bovendien stonden er nog enkele onuitgepakte kisten op de grond. In het depot zijn namelijk meer dan 2500 miniatuurpotjes gevonden!

Ons werk bleek nog een hele klus te zijn. Na twee weken kijken naar de vaasjes, voelen, denken en de nodige discussies begonnen we eindelijk orde te zien in de enorme hoeveelheid. Uiteindelijk hebben we wel 20 verschillende types kunnen onderscheiden en hebben we ruim 800 tekeningen gemaakt.

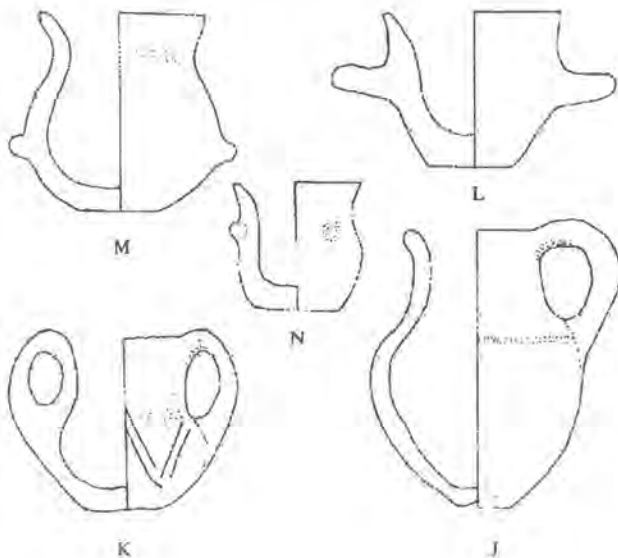
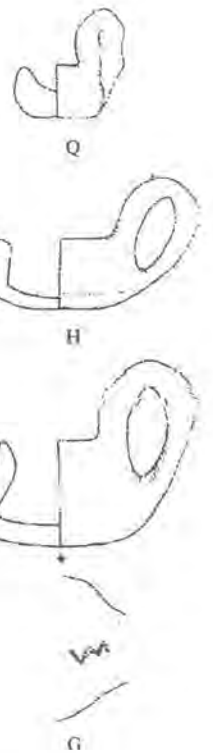
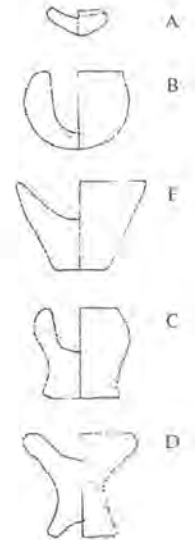
De meeste vaasjes zijn vrij onzorgvuldig gemodelleerd en ruw van vorm. Enkele zijn wielgedraaid en fraai afgewerkt. Het oppervlak van

de wielgedraaide vormen is veelal gladgestreken met een steentje. Sommige vaasjes zijn duidelijk de miniatuuruitvoering van grote vaasvormen, waarvan we de datering en functie weten: *olla's* (kook of voorraadpotjes), *kyathoi* (wijnschepkopjes met een hoog oor), *skyphoi* (drinkbeker-tjes met twee horizontale oortjes), *amforae* (voorraadvazen voor wijn of olie), *stamnoi* (wijnvaten) en *oinochai* (wijnschenkkannen). Deze vormen komen we in twee varianten tegen, de eenvoudige handgemaakte en de wielgedraaide. We kennen deze vormen ook van het bucchero aardewerk dat kenmerkend is voor de 7de en 6de eeuw v. Chr.

De eenvoudigste vaasjes uit het depot zijn niet meer dan bakjes, gevormd uit een klein vormloos klontje klei waarin een vinger is gedrukt. Deze groep noemen wij dan ook de vormloze vaasjes (A). Deze groep gaat geleidelijk over in de ronde (B) en conische bakjes (F). Een iets verdere ontwikkeling lijken de hoge smalle vaasjes met een cilindrische binnenzijde. Enkele exemplaren hebben een verhoogde basis (C) en andere staan op een duidelijk gemarkeerd voetje (D). Deze vaasjes zijn meer bewerkt, hebben ook een gladder oppervlak en zijn in een enkel geval zelfs versierd met knopjes, de zogenaamde *bugne*.

Een grote groep bestaat uit kopjes met een hoog vertikaal handvat, de *kyathoi*. Dit type hebben wij ingedeeld in drie groepen: de handgemaakte, vormloze kopjes waarvan het handvat niet veel meer voorstelt dan een (al dan niet lusvormig) staartje klei (Q); de meer ontwikkelde, veelal wielgedraaide ronde kopjes (G); en de hoekige kopjes (H). Tot onze verrassing bleken enkele van de ronde en hoekige *kyathoi* aan de onderzijde voorzien van een inscriptie van losse letters. In de meeste gevallen bleek de letter een 'M'. Zou dit de 'M' van Mater Matuta kunnen zijn? (G) We weten het niet, maar het is een fascinerende mogelijkheid, zeker als we bedenken dat dit dan veruit de oudste bekende inscriptie met een verwijzing naar de godin zou zijn.

De voorraadpotjes, de *olla's*, vormen een tweede grote groep, waarvan de meest eenvoudige varianten niet veel verschillen van de conische bakjes. Veel *olla's* zijn versierd met *bugne* (N). De *stamnoi* (M) verschillen van de *olla's* door de twee horizontale handvatten. Het is opvallend dat de vorm van de meest simpele *stamnoi* eigenlijk

niet veel verschillen van de grote en meer omwikkelde *skyphoi* (L): de vormen lopen in elkaar over. In het depot werden ook kleine *amfoortjes* (κ) en *oinochoai* (J) aangetroffen waarvan de wielgedraaide exemplaren opvallend mooi glad zijn afgewerkt. Eén amfoortje is zelfs versierd met een zig-zag versiering.

De fraaie bakjes die versierd zijn met een soort koehoorns hebben wij in drie typen ingedeeld (I): gehoornde bakjes op een verhoogde voet met hoorns op het handvat, bakjes met hoorns op een soort steeltje en bakjes met hoorns direct op de rand. Vazen van het eerste type kennen we ook in 'normaal' formaat.

De meest opvallende groep wordt gevormd door de zogenaamde offerkoeken. Eigenlijk kunnen we deze groep geen vaasjes noemen. Sommige zijn niet meer dan kale platte schijven (P1). Andere hebben indrukken van vingers (P2) of een stokje (P3) op de bovenzijde. Eén exemplaar is voorzien van drie klontjes klei: een soort belegde offerkoek (P4). De bedoeling van deze koeken is niet duidelijk. Het is ook mogelijk dat het helemaal geen koeken zijn, maar een soort offerschaal. De ingedrukte putjes zouden dan piepkleine bakjes zijn waarin even kleine geschenkjes konden worden aangeboden, zoals een graankorrel.

Het voorkomen van grote hoeveelheden miniatuurvaasjes is één van de meest opvallende kenmerken van *sites* uit de Archaische periode in Latium. Niet alleen in Satricum, maar ook in andere heiligdommen in Latium zijn er duizenden gevonden. Met name in graven uit de 9de en 8ste eeuw werd veel miniatuur aardewerk aangetroffen. In die vroege periode van de Latijnse cultuur werden alle bijgaven in graven geminiaturiseerd. Dus niet alleen aardewerk maar ook bijvoorbeeld wapens en sieraden. Dit grafitueel raakte in de loop van de 8ste eeuw v. Chr. in onbruik. In heiligdommen daarentegen bleef het gebruik van miniatuur aardewerk voortbestaan, zelfs tot in de 3de en 2de eeuw v. Chr. De miniatuurvaasjes die wij hier bespreken zijn echter een stuk ouder: het Archaisch votiefdepot van Satricum werd rond het midden van de 6de eeuw v. Chr. gesloten.

Een heel precieze datering is voor de meeste vaasjes moeilijk te geven vanwege hun vaak onzorgvuldige afwerking en kleine afmeting. Een goede aanwijzing voor de ouderdom van de vaasjes is het feit dat vormen zoals de *kyathos*, *skyphos*, *oinochoe* en *amfora* pas in de 8ste eeuw v. Chr. door Griekse kolonisten in Italië werden geïntroduceerd.

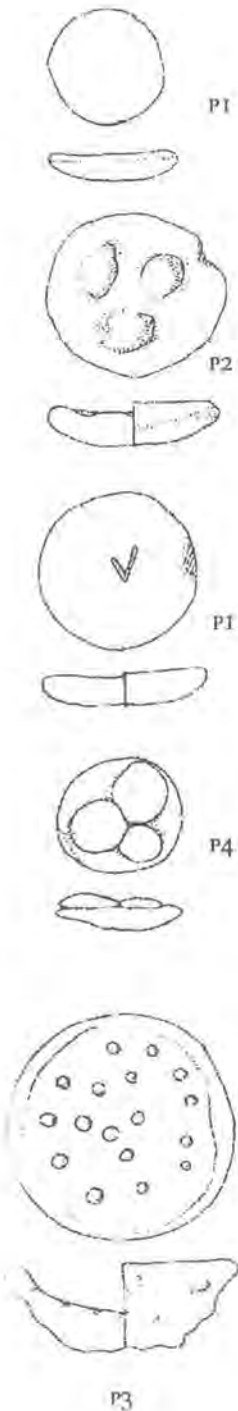
Ondanks het feit dat er in Latium aanzienlijke hoeveelheden miniatuurvaasjes zijn gevonden is er in de vakliteratuur opvallend weinig over geschreven. Waarschijnlijk worden de kleine potjes als tamelijk onbelangrijk beschouwd. Dit gebrek aan goede documentatie bemoeilijkt de vergelijking van de miniatuurvaasjes uit Satricum met soortgelijk materiaal uit andere heiligdommen.

Over de precieze functie van de miniatuurvaasjes is niet veel bekend. Het zijn duidelijk geschenken aan Mater Matuta, maar hoe, wanneer, en waarom men dergelijke vaasjes naar de tempel bracht is nog een raadsel. Zoals boven al werd gesuggereerd kan in sommige gevallen gedacht worden aan bakjes waarin men bijvoorbeeld een graankorreltje offerde. Recentelijk is door Jelle Bouma (Rijksuniversiteit Groningen) gesuggereerd dat de vaasjes kleine hoeveelheden voedsel bevatten, die – in het verlengde van de algemene voorliefde voor miniaturisering in de vroeg-Latijnse cultuur – een symbolische weergave van rituele maaltijden zouden zijn.

Het is vanwege het simpele uiterlijk van sommige vormen niet ondenkbaar dat men, alvorens naar het heiligdom te gaan, thuis van klei een potje maakte. Maar de sterke overeenkomsten in vorm, bewerking en kleisamenstelling van veel potjes kan ook op serieproductie duiden. Het is dus ook aannemelijk te veronderstellen dat er in de buurt van de tempel een werkplaats was. We kunnen ons dan voorstellen hoe bezoekers van het heiligdom niet met lege handen bij de godin wilden verschijnen en, alvorens de tempel te betreden, bij een stalletje een vaasje kochten. Dit gebruik heeft zich tot in onze tijd voortgezet: in kerken kan men nog altijd een kaars kopen om voor eigen of andermans zieleheil te laten branden.

Hopelijk zal ooit op al deze vragen een antwoord worden gevonden. Op grond van hun grote aantallen moeten de miniatuurvaasjes een belangrijk onderdeel binnen de cultus van Mater Matuta hebben gevormd. Ondanks hun kleine omvang nemen zij een aanzienlijke plaats in in de geschiedenis van het heiligdom van Satricum.

Selkit Verberk en Maria Masullo ◀

SELECTIENUMMERS UIT SATRICUM

SL-nummer 3 – Terracotta familie

Een selectienummer, ook wel SL-nummer genoemd, wordt op het opgravingsveld toegekend aan vondsten die door hun aard of ligging van zeer grote waarde zijn en belangrijke informatie verschaffen. Een SL-nummer krijgt daarom tijdens het onderzoek extra aandacht. In deze rubriek staat telkens een belangrijke, aardige, of heel mooie vondst uit Satricum centraal die ooit een SL-nummer kreeg toegekend.

Er zijn talloze figuurtjes van terracotta gevonden in Satricum. Ongeveer 3000 stuks bevinden zich in de magazijnen van de Villa Giulia in Rome en in die van Le Ferriere. Een groot deel daarvan werd in Satricum zelf vervaardigd. De meeste zijn eenvoudig van aard: een staande of zittende figuur, al dan niet met een kind op schoot. Zij werden ooit gemaakt als wijgeschenk voor Mater Matuta, dat wil zeggen als cadeautje voor de godin. Rondtrekkende ambachtslieden, gespecialiseerd in het maken van terracotta's (*coroplasten*) verkochten zulke beeldjes in de buurt van de tempel aan gelovigen. De wijgeschenken werden aan de godin geofferd in ruil voor bijvoorbeeld bescherming, of als dank voor voorspoed of gezondheid. Mater Matuta was vooral een godin voor vrouwen; als moedergodin en godin van de geboorte beschermde zij moeders en kinderen. Dat verklaart de vele terracotta figuurtjes van zittende moeders of echtparen met kind(eren) op schoot. Zij stellen de godin zelf voor, die zich ontfermt over een kind dat onder haar bescherming is gesteld of zij beelden de moeder of de ouders van het kind uit, dat aan de goede zorgen van de moedergodin werd toevertrouwd.

De terracotta groep van zeven figuren op een rij is uniek voor Satricum. Het werd al tijdens de opgravingen aan het einde van de vorige eeuw gevonden en is tentoongesteld in de Satricumzaal van de Villa Giulia. De groep is niet meer geheel compleet: vier van de zeven hoofden ontbreken en de figuur uiterst rechts is beschadigd; het geheel is uit vijf stukken gerestaureerd.

De zeven figuren zitten naast elkaar op een bank en hun voeten zijn op een laag voetenbankje geplaatst. Hoogstwaarschijnlijk stellen de figuren zes mannen en één vrouw voor. De mannen zijn herkenbaar aan het naakte bovenlichaam of aan het korte haar. De vrouw, de tweede figuur van rechts, draagt het haar langer en heeft onder haar mantel een vrouwengewaad, een *chiton* (onderkleed) aan. Een strook van de *chiton* piept nog net onder haar mantel uit.

De drie meest complete figuren dragen de mantel alle op dezelfde manier: als sluier over het hoofd gedrapeerd en vervolgens om het lichaam gewikkeld. Daarbij blijft de rechter schouder bloot. Waarschijnlijk droegen de figuur uiterst rechts en de derde figuur van links de mantel op dezelfde manier. De twee linker figuren hebben het bovenlichaam ontbloot. Hun mantel is om

Een groep van zeven op een bank gezeten figuren, terracotta (Villa Giulia, inv. nr. 11223, H.16 cm, B. 42 cm)

hun middel geknoopt.

Het ligt voor de hand de groep als een familie te interpreteren: een ouderpaar met vijf zonen. Het grote aantal zonen kan de aanleiding zijn geweest dit wijgeschenk aan Mater Matuta aan te bieden.

De manier waarop de figuren zijn uitgebeeld is karakteristiek voor de lokale Italische makelij. De kwaliteit van de modellering en het gebruik van de grove, donkerrode, niet-zuivere klei is kenmerkend voor deze provinciale produktie. Omdat het karakter van de beeldjes eeuwenlang hetzelfde bleef, is een nauwkeuriger datering dan tussen de 5de en 2de eeuw v. Chr. niet mogelijk.

Marlies Kleiterp ◀

Oproep: redacteur /DTP-er gezocht

Onze Nieuwsbrief is geen glossy magazine vol verrassende opmaaktrucs en kleurrijke achtergronden. Geen foto-vensters of uitklappagina's. Is daarmee het redactionele werk een fluitje van een cent? Allerminst! Hoe recht toe, recht aan onze kolommen ook mogen zijn, het redactionele werk heeft ieder nummer weer veel voeten in de aarde. Omdat de huidige redactieleden door hun dagelijkse werkzaamheden zozeer in beslag worden genomen dat het redactiewerk er soms onder lijdt, is uitbreiding c.q. vervanging dringende noodzaak geworden!

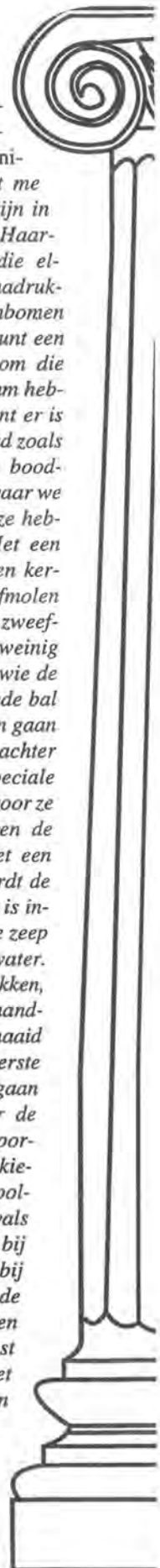
Wij zoeken een enthousiast lid van de Vereniging die ons team wil versterken, ons werk uit handen wil nemen en ons onder nieuwe, frisse ideeën wil bedelven. Van de nieuwe redacteur wordt verwacht dat hij/zij zelfstandig DTP-werkzaamheden wil verrichten en met name de opmaak van de Nieuwsbrief Satricum voor zijn/haar rekening wil nemen. Een eigen computer (Windows-omgeving) is haast onontbeerlijk, evenals enthousiasme, inzet, nauwkeurigheid en ervaring. Helaas kan de vereniging geen vergoeding bieden.

Interesse? Neem contact op met Edu van Berkel (tel. 0299 - 428 435, na 20.00 uur; e-mail berkel@xs4all.nl).

KERMIS

Le Ferriere ligt aan de noordrand van de voormalige Pontijnse moerassen, die na de Bonifika (Goedmaking, waar dóet me dat aan denken?) veranderd zijn in een verrukkelijke versie van de Haarlemmermeer. Rechte wegen die elkaar recht kruisen, maar dan nadrukkelijk Italiaans met schermpijnbomen en cipressen. En op elk kruispunt een borgo: een wegdorpje. Waarom die allemaal 'borgo' voor hun naam hebben staan is niet duidelijk, want er is nooit een ommuurde binnenstad zoals in Borgo Montello waar we boodschappen doen en in Nettuno waar we in zee gaan zwemmen. Maar, ze hebben hun jaarlijkse feesten. Met een mis en wielermoers na. Met een kermis, die in elk geval een zweefmolen en een glibberpaal omvat. De zweefmolen heeft iets wat nog maar weinig rupsen in Nederland hebben: wie de flos trekt van de wild bewegende bal mag een ritje gratis. Scholieren gaan in groepen van ongeveer vijf achter elkaar hangen door het speciale acherhandvat van het stoeltje voor ze vast te houden en ze lanceren de voorste met beide voeten. Met een zwiep en doodsverachting wordt de flos gegrepen. De glibberpaal is ingesmeerd met zeg maar groene zeep en bovenin hangt een blikje water. Een ploeg van vijf met dikke sokken, terroristenmutsen en overal handvatten op hun overalls genaaid klimt over elkaar heen, de onderste bibbert steeds harder en allen gaan tegelijk omlaaggroetsend door de knieën; of winnen de worst doordat de bovenste het blikje leegkiepert. 's Avonds is er dansen: polka's, mazurka's, de vogeltjeswals en die vreemde groepsdans bij dat lied over fortissimi negri bij de Kilimanjaro. Uiteraard op de dansvloer in de open lucht en niet in die dancing waar naast de kassa het bordje hangt met "Alles wat langer is dan een meter betaalt de volle mep".

Dé Steures ◀

Lili en Nicola

Wie ooit in Satricum aan een opgravingscampagne heeft deelgenomen, of er tijdens het opgravingsseizoen een bezoek heeft gebracht, heeft ze zonder twijfel aan het werk gezien: Lili en Nicola, onze trouwste Italiaanse arbeiders. Lili charmant en bescheiden, met een soms verontrustende hoest, Nicola klein, behulpzaam en altijd opgewekt. Of nu in een put een bovenlaag van twintig centimeter verwijderd moest worden, of een vlakje precies waterpas moest worden gehakt, het gebeurde goed en snel, en geen scherf werd over het hoofd gezien. Vanaf de eerste campagnes in de jaren zeventig waren beiden van de partij, vrienden, het liefst gezamenlijk op hetzelfde terrein aan het werk. Hun bijdrage aan twintig jaar opgravingsgeschiedenis in Le Ferriere staat buiten kijf.

Door een wonderlijke speling van het lot zijn beiden deze zomer ten tijde van de laatste opgravingscampagne onverwachts overleden, eerst Lili, en vlak daarop Nicola. Twee plezierige en innemende mensen, twee waardevolle arbeiders. Zij zullen de komende jaren node gemist worden.

Edu van Berkel ◀

BESTUURSWISSELING VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM

Met ingang van het nieuwe jaar zal mevrouw Patricia Lulof haar werkzaamheden als bestuurslid van de Vereniging neerleggen. Het bestuur wil graag Alma Reijling, al sinds jaren een enthousiast lid van de Vereniging en ook reeds regelmatig achter de schermen in touw, als nieuw bestuurslid voordragen. Uiteraard worden ook andere leden van harte uitgenodigd hun kandidatuur schriftelijk kenbaar te maken aan de secretaris, graag vóór 15 januari.

Het bestuur ◀

SATRICUM AAN DE WAND: TENTOONSTELLING EN BORREL

In het vorige nummer van de Nieuwsbrief hebben wij u deelgenoot gemaakt van ons plan om ter gelegenheid van het jubileumjaar een tentoonstelling te organiseren van alle aquarellen, olieverfschilderingen en tekeningen, die in de afgelopen twintig jaar door verschillende kunstenaars in Satricum zijn gemaakt. Helaas bleken ruimte en tijd een onoplosbaar probleem te vormen, waardoor het tot nu toe bij plannenmakerij is gebleven.

Toch willen wij u in de gelegenheid stellen om tenminste enkele Satricaanse kunstwerken te bezichtigen. Daarom nodigen wij u uit voor een kunstige nieuwjaarsborrel met Satricum aan de wand op zondag 5 januari a.s. van 16.00 - 19.00 uur in *Galerie Scheper, Herengracht 247* te Amsterdam. Voor deze gelegenheid zijn een aantal Satricaanse kunstwerken ingelijst en ten toon gehangen. Bovendien kunt u het schilderij dat u het best bevalt voor één jaar lenen (kosten: f 100,- voor grote, f 50 voor kleine werken). Voor verdere informatie over de Satricaanse kunstuitleen bent u van harte welkom tijdens de borrel, of neemt u contact op met de secretaris van de Vereniging, mevrouw Yvonne Scheper.

Het Bestuur ◀

Tentoonstelling Satricum aan de Wand en
Nieuwjaarsborrel Vereniging Vrienden van SATRICUM
zondag 5 januari 16-19 uur
Galerie Scheper, Herengracht 247, Amsterdam

RECTIFICATIE

Tot onze spijt is in het mei-nummer van dit jaar in de aankondiging van Jelle Bouma's promotie de titel van zijn proefschrift ernstig verminkt weergegeven. Hieronder volgt de juiste weergave: J.W. Bouma, *Religio Votiva, the archaeology of Latial votive religion. The 5th-3rd c. BC votive deposit south west of the main temple at 'Satricum' Borgo Le Ferriere.*

Redactie ◀

Afgezien van enkele lopende zaken heeft de Stichting Nederlands Studietoelaten voor Latium u dit nummer geen nieuwsfeiten mee te delen. In een volgend nummer hoopt de Stichting u weer over nieuwe activiteiten te kunnen berichten.

OVER DE AUTEURS

Marijke Gnade is projectleidster van de opgravingen van de Universiteit van Amsterdam in Satricum en wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA).

Patricia Lulof is als wetenschappelijk onderzoeker aangesteld bij het Instituut voor Mediterrane Studies (UvA), en gedetacheerd bij de vakgroep Mediterrane Archeologie. Zij promoveerde in 1991 op een proefschrift over terracotta nokbalkbeelden van Satricum.

Selkit Verberk is afgestudeerd aan de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA). Zij werkt al jaren mee aan het Satricum-project en werkt mee aan de publicatie van het archaisch votiefdepot van Satricum

Maria Masullo is afgestudeerd aan de vakgroep Mediterrane Archeologie en werkt mee aan de publicatie van het archaisch votiefdepot.

Dé Steures is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricum-project.

M. Kleiterp Studeerde klassieke archeologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en is medewerkster Educatie van Het Rijksmuseum van oudheden. Zij werkte vele campagnes mee aan het Satricum-project.